

ИСТОРИЈСКИ ПОДТЕКСТ ЋОПИЋЕВЕ ЗБИРКЕ ПРИПОВЕДАКА *БАШТА СЉЕЗОВЕ БОЈЕ*

Збирку *Башта сљезове боје* чине две приповедачке целине *Јутра плавог сљеза* и *Дани црвеног сљеза*¹, као и посвета написана Зији Диздаревићу, пишчевом пријатељу који је убијен у јасеновачком логору 1942. године. Посвета је написана у епистоларном облику, интимистичким тоном „драги мој Зијо—, што, можемо претпоставити, показује потребу Бранка Ћопића да своју интимну исповест повери неком блиском, неком ко га најбоље разуме и ко зна „да се у овом послу не може измишљати—. Светозар Кољевић у овој посвети препознаје прву причу из збирке *Башта сљезове боје* (в. Кољевић 1990). Ако прихватимо ову констатацију, нужно је да и унутар посвете покажемо могући историјски подтекст који је евидентан у чињеници да је књижевник Зија Диздаревић изгубио живот у Другом светском рату, у Јасеновцу 1942. године. Такође, можемо претпоставити да је ратни вихор „куга с косом смрти— коју је Диздаревић наслутио у приповеци *Бркина прича о куги* (в. Диздаревић 1983), а које се након толико година сећа и Бранко Ћопић, у ствари синоним за ратне догађаје. А над топлу причу о детињству, и потоњу причу о рату, надвија се сенка страшне дехуманизације, ужаса и пада свих вредности на којима може почивати живот.

Јутра плавог сљеза обухватају период између два светска рата. Састоје се од четрнаест прича, а прва је *Башта сљезове боје*, којом писац уводи у „шарени свијет— свог детињства и упознаје са људима који су обележили његову најранију младост. „На први поглед изгледа да је Ћопић под снажним утисцима из детињства стварао забелешке о свом завичају. Међутим, то је само спољашњи вид који писац користи као манир да би (...) пружио једну специфичну, посебну животну слику— (Марковић 1966: 11). Своја животна искуства Ћопић је у *Башти* предао дечаку и деди, и свет, људе и догађаје посматра њиховим очима (в. Поповић-Радовић 1990). Мали Баја помињан у причама је, у ствари, Бранко, који сведо-

* elmahalilovic19@yahoo.com

¹ *Башта сљезове боје* први пут је објављена 1970. године у издању Српске књижевне задруге у Београду, са две „подзбирке— *Јутра плавог сљеза* и *Дани црвеног сљеза*. У Просветином издању из 1972. године објављена је у ширем издању, са „подзбирком— *Несмирени ратник*.

чанство о људима и догађајима пројектује из перспективе дечака који је пре свега посматрач и чувар сведочења о једном времену и људима у њему.

Време о којем пише приповедач јесте идеализована прошлост детињства где предњаче приче „добрих стараца— и дечији несташлуци. Приповедач показује како је постојало једно време у његовом животу, „у животу свакога од нас, које се више неће вратити, постојао је, и још се памти, изгубљени рај некога скоро предживота, и, како године пролазе, то благо поднебље бива све чудесније и све недостижније. Песник је овде само последњи сведок постојања једне дивне могућности живота, преостали житељ маглене и све неодредљивије покрајине срће. Све велико и значајно наслутили смо у та давна, скоро нестварна дечја времена; тамо и тада, назначена нам је пуноћа и лепота живота— (Данојлић 1981: 139).

У том времену посебно место у животу Бранка Ћопића заузима његов деда Раде. Он је и централна личност ове збирке. Родом је из Лике, а његова породица је доселила у крајишко село Хашани у некој од многих сеоба (в. Ченгић 1987). Отац Бранка Ћопића је био рањен у Првом светском рату, а умро је од шпанске грознице 1919. године, када је писац имао свега четири године. Добродушни деда Раде у потпуности је преузео бригу о породици умрлог сина, а посебну наклоност је осећао према Бранку. „Иначе, дјед ме је необично волио и у кућном ми одгоју у свему надомјештао оца, па се и нисам осјећао као сироче— (Ченгић 1987: 33). О деда Раду Бранко Ћопић каже: „Мој деда Рада био је необичан човек. Његов зачарани свет, сав саткан од бајки и маштарења, месечине и прозрачне свиле михољског лета, био је својеврсни свет октобра, али оног нашег, крајишког, смиреног, златног октобра у рану јесен, о Михољдану, када су нам у кућу долазили драги гости, кад је све било пуно прича и обиља, кад је и мачка била сита и мирољубива, а миш дебео и безбрижан... (...) Одатле сам кренуо и почео да стварам свет по лику и подобју овог честитог, душевног и на свој начин праведног човека— (Према: Адамовић 1981: 238). „Честити и душевни— Раде је горштак, сељак чији свет испуњавају исти предели и исти људи, а пре свих, самарција Петрак, рођак и ситни крадљивац стоке Сава Дамјановић, сликар брадоња и други. Његов живот је једноставан и наизглед сасвим обичан, сељачки и тежачки. Деда Раде разуме свет који га окружује, јер је растао са вуковима (*Баишта сљезове боје*), припитомљавао земљу, према млину се опходио као према светилишту које му даје „хљеб насушни— (*Млинар поточар*), али суочен са новотаријама он осећа страх, неповерење и зазор (*Чудна справа*). Везан је за родно тле, живи у природи и у складу са њом. „У томе је његова снага, и његова потчињеност, привидна једноставност, и древна неухватљивост— (Данојлић 1981: 141). Деда Раде је отворен према људима. Његова кућа је увек радо примала госте (*Ти си коњ, Дане Дрмогаћа*). Посебно су интересантни били дани слава када се пекла ракија и када се разговарало уз казан до касних вечерњих сати (*Поход на мјесец*). Ови дани су посебно били радосни за писца који је волео причу и користио сваки тренутак да

буде уз одрасле. Све приче које је чуо наратор је интерпретирао кроз призму сећања и у њима је проговорио о безбрижности једног времена, једноставности живљења, о љубави међу људима, о њиховој доброти и чојству.

Самарција Петрак прати дечака не желећи да распрши његове илузије и сањарења (*Поход на мјесец*). Заљубљеник у коње Петрак тврди да „само добар човјек може личити на коња, никакав други— (*Ти си коњ* 1972: 21). Говорећи о „души од коња— он у заносу назива свог пријатеља коњем „ево га плъунути Раде Ћопић— (*Ти си коњ* 1972: 21).

На први поглед се чини да у овој крајишкој забити живе људи одвојени од великог света. Стиче се утисак као да крупни историјски догађаји не допиру до њих. Међутим, сама чињеница да је Бранков отац умро од шпанске грознице посредно показује да ратне последице допиру до наизглед изолованих предела. „Дуги и неразумљиви рат приближио је нашим потпланинским селима и тако далеке земље и крајеве за које раније једва да смо чули. (...) 'шпањолска' дође као последња најезда замореног рата и паде по селима, тамна и тешка, одузетих крила, најпотоња врана птица с далеких бојишта (*Трешња с краја рата* 1972: 139). „Попустила и зарушила се чак и гробљанска ограда, на њој десет бреша и врата; отворило се убого сеоско гробље, а 'шпањолска' мори и сатире читаве фамилије: никог од снаге да бар честито раку ископа и крстачу истеше— (*Повратак ратника* 1972: 126). „Рат се отезао и отезао, никад му краја, па људи већ и заборавили оно раније мирно живовање: дошло им оно као давни сан, као незаборавно дјетињство, које се неће никад вратити— (*Повратак ратника* 1972: 125).

Иако је доживео низ породичних губитака², деда Раде је у тешким временима задржао присебност и стабилност. „Стара газдинска кућа, отанчала после свјетског рата, проријеђена шпанском грозницом, није се лако предавала. Још увијек је држала слугу, а то је био сигуран знак да смо и даље неко и нешто— (*Раде с Брдарца* 1972: 45). Приповедач примећује да се у њиховој кући осећају последице рата. Породица која живи од пољопривреде мора да обрађује земљу, а како је рат затро многа огњишта најамници су били неопходна радна снага.

Ратови нису пустошили села и градове, нису у њима страдали људи, у њима су нестајале и животиње. Познато је да су коњи коришћени за транспорт оружја, хране и људи имали важну улогу у ратовима. Држава је у рату мобилисала не само људство, већ је одводила и животиње. „Последње године Првог светског рата отјеран је у војну комору наш дорат, један од најстаријих коња у читавом крају. То је већ био јасан знак да је држава пала на најниже гране— (*Слијети коњ* 1972: 90). Деда Радетова констатација да је некада моћна Аустроугарска монархија спала на то да

² Деда Раде је доживео смрт жене Милице, брата Јове и сина Вида (в. Ћопић 1972).

им најстарији коњ у читавом крају „извлачи кола из блата— јесте у ствари, његова слутња о пропасти Аустрије. Заклоњени под Грмечом, изван савремених цивилизацијских токова, Крајишници трпеливо подносе ратну свакодневницу. „Сви ми, па и они најмањи знамо за рат. Он је расплакао бројне жене, везао им црне мараме, прориједио људе и стоку, скинуо звоно с цркве и свакодневно низ друмове шаље страшне и чудне људе: инвалиде на штакама, црне просјакe, брадате Русе— (*Четири цара* 1972: 132).

Рат је односио животе, доносио болести, али и незаборавне доживљаје који се причају и допричавају по селима и крчмама. Приповедач се сећа да су ти доживљаји превасходно везани за стрица Ницо, „старог виловњака, спадала и стрмоглавца—. Николу Ћопића приповедач доживљава као несмиреног ратника о чијим доживљајима приповеда у истоименој збирци. Тај несмирени ратник пропутовао је „читаву Америку, од Атлантика до Пацифика, а тек што је Аустрија објавила рат Србији, он се јавио у добровољце и већ се деветсто петнаесте обрео у Србији— (*Женидбе мога стрица* 1972: 116). Већина добровољаца у српској војсци били су Срби, мада их је било и из других словенских народа (в. Батаковић 2007). „Посебна 'југословенска дивизија' створена је од добровољаца регрутованих претежно у Америци— (Батаковић 2007: 263). Вероватно је и стриц Ницо био један од ових добровољаца.

Ницино учешће у Првом светском рату било је повод његовим пријатељима за збијање разних шала. Према једној од њих, стриц Ницо је у српским добровољцима био неборац, коњоводац. „Добићеш у Банату само пола добровољачке парцеле, толико спада неборца— (*Изузетан доживљај* 1972: 172). Из биографије Бранка Ћопића сазнајемо да је његов стриц Ницо заиста мигрирао у Банат (в. Ченгић 1987), где је „живио на добровољачкој земљи—.

Друга приповедачка целина носи наслов *Дани црвеног сљеза*. У њој се присуство рата интензивније осећа, али је сам рат приказан из угла људи који не одлучују о преломним историјским догађајима. Приповедач више није дечак. Он сада не посматра стварност, већ учествује у њој. Догађаји за које се везују приче јесу из Другог светског рата, или се збивају и непосредно након њега. И сада, као и раније приповедачево интересовање изазивају Крајишници, само што то нису старе добричине и сањалице већ херојски ратници и човекољупци. „Људе из Босанске крајине писац је добро познавао. Најдраже успомене, успомене из детињства, везане су за тај крај— (Марковић 1981: 60). О Крајишницима Бранко Ћопић казује да су „један изузетан сој људи, свет за себе. На изглед ћутљив, а није. На изглед мрк и мрачан, а није. Горд јесте, али је и племенит— (Адамовић 1981: 238). У *Данима црвеног сљеза* има више ликова који су приказани у различитим животним ситуацијама. Писац своје Крајишнике прати кроз историјски преломне догађаје којима не придаје примарну важност. Он у први план истиче ликове и уједно приповеда о њиховом сналажењу у датом тренутку.

У причи *Дјечак с тавана*, којом почиње ова збирка, приповедач је на рушевинама некадашњег тавана. Сећа се минулих времена кад је као дечак сањарио о неком срећном и безбрижном свету, а сада 1942. стоји на крхотинама тог заувек уништеног света и размишља о томе како „на овом свијету, изгледа, нема у исто вријеме мјеста и за бомбардере и за опчињне дјечаке, који роне испод сјенки и нешто траже кроз тишине опепељене тугом несмирених предака— (*Дјечак с тавана* 1972: 253). Дјечак с тавана је у ствари приповедач који на згаришту једног живота, једне илузије о вечној срећи креће да гради неки нови свет за који каже „У срцу сваког од нас или негдје иза танке линије хоризонта – башту сљезове боје треба тражити, а коначно ћеш се вратити 'дому старом'. Домовина је ипак, ма гдје била, то гнијездо – да се човјек врати и да у њој прави башту сљезове боје— (Ченгић 1987: 250). Приповедач главног јунака, Крајишника преноси из једне затворене средине у ратни вихор. Иако је то „неки засукан свет— у новим околностима Ћопићеви јунаци задржавају присебност и испољавају природну сналажљивост, али и чојство, храброст и људскост.

И у овим причама изражена је пишчева љубав према јунацима. И када показују своју горштакчу природу, привидну грубост и сировост, Ћопићеви јунаци су у ствари осетљиви и добри, попут артиљерца Марка Медића, који у једном од окршаја осорним обраћањем мајци једног борца из супарничке војске, покушава да прикрије тугу за својом мртвом мајком. Наизглед груб сусрет са неном Марко Медић доживљава као сусрет са својом мајком. „Убио је лед, ова стара иста моја матер. Чисто сам претрнуо кад сам је малоприје спазио уз овај путељак— (*Артиљерац Марко Медић* 1972: 321). Марко Медић је, иако храбар и одважан борац, у души велико дете, а такав је и непознати Крајишник из приче *Ораси*. У тренутку окршаја крајишки делија је пронашао џакове ораха и под најјачом палбом кренуо је да их купи. Када је убио непријатељског војника код кога је пронашао „љупине од ораха—, нестало је оног суровог ратника, а заменио га је човек који уме да саосећа: „Би ми га жао, онако мртвог. И он волио орахе, жива људска душа— (*Ораси* 1972: 309). Ћопић је на страни обичног човека који је само оруђе у рукама владара и идеологија, што је видљиво из става деда Рада: „Кад им је већ до рата, требало би цареве извести на какву ледину, сваком у шаке по једне виле и нек се туку, па ко најјача. Тако би људи сиромаси остали на миру— (*Повратак ратника* 1972: 130).

Писац је Крајишнике тога времена представио као свет замишљен и зачуђен при сусрету са великим светом и ужасима рата. У причи *Бомбаши пред музејом*, писац открива њихову културну заосталост, тачније њихово припадање другом типу културе, када музеј доживљавају као „стари-нарницу са краденом робом—. Сви они имају снажан нагон да преживе рат и опстану у тешким историјским околностима. Жељу да живе имају и браћа Јоваша и Микан. У жестоком окршају они се међусобно препиру као да се не налазе усред борбе. И кад је најтеже, њихов виталан дух не посустаје. Јоваша гине и на смрти поклања брату ципеле јер њему „не требају—. У

последњем сусрету остају „две страшне ледене сузе— да посведоче о величини трагедије коју носи „коса смрти—.

Сви поменути јунаци су пре свега жртве: Василије је отрнут из свог дома и окружења и бачен у нови свет, њему стран и туђ, јер иако још никада није напустио своје село он се „одваја од својих игара да би ушао у крваву и трагичну игру уништавања— (Новаковић 1981: 111); Грмечлијама је остао плави лончић да их сећа на родна села, јер кад се укаже панорама под Грмечом, „преокрене се понекад нешто у срцу, претегне неки враг у души... Доста је да ти пред очима заигра онај твој плави лончић— (*Плави лончић* 1972: 288). А тај лончић симболизује сву чежњу за домом и огњиштем и показује нам огромну везаност тих простодушних људи за свој крај. Примећујемо да храброст и срчаност не недостају Ћопићевим саборцима. Окружени ратним дешавањима, суочени са смрћу, изнурени глађу они не посустају пред несрећама, већ храбро иду напред и активно учествују у ратним дешавањима.

Бранко Ћопић прати своје сународнике и у мирнодопским временима. И када се чини да је трагедијама дошао крај, по шумама и пропланцима лута безимени јунак који жели да врати један млади живот тако што би заложиио ватру (в. *Треба наложити ватру* 1972), што сведочи о хуманости и мистичним везама међу Крајишницима. Ћопићеви јунаци не доносе одлуке, они извршавају задатке, истичу се храброшћу као Стево Батић. За њих нису параде и славља, за њих је пушка. Зато се и Стево у новом времену осећа као заточник. И као да није било довољно патњи и страдања, честити и ваљани људи не налазе мира и спокоја, наслућујемо из књиге. Нова бирократска правила доводе их у разна искушења, па су неки суочени са губитком идентитета о чему говори прича *Непостојећа бакица*. Иако у тој причи доминира хумор као једна од карактеристичних одлика Ћопићевог приповедања, можемо претпоставити да је овај његов хумор у ствари само оквир за трагедију о којој је приповедач проговорио. Познато је да су многи у рату нестали и да им се изгубио сваки траг, да су изгубили свој идентитет. А о овако великој и озбиљној теми Бранко Ћопић је проговорио кроз лик бакице која је бежећи пред непријатељем успела да сачува живот, али не и идентитет, јер кад се вратила у своје село рекли су јој да је погинула и да мора доказати да је жива: „Извади ти најпре крштеницу да ми видимо да си ти баш та Тривуна, а онда ћеш тражити потврду да си још жива— (*Непостојећа бакица* 1972: 346).

Као што можемо уочити, историјски токови не мимоилазе ни забита места, нити људе који живе у њима. Они, као што примећујемо у већој или мањој мери одређују судбину једне заједнице и њених житеља. Велики историјски догађаји, попут Првог и Другог светског рата посредно или непосредно уводе промене у једну затворену патријархалну заједницу, која као да живи по неким само њој својственим законима. Губитак најближих

заједница прихвата стоички и храбро³, али када је реч о бирократским променама, у њима избија горштакчи бунт људи ненавикнутих на промене. Тако, у причи *Женидбе мога стрица* нови закон о томе да се брак мора озваничити пре него се уведе девојка у кућу задавао је невоље, јер „је било чак и присрамотно да се вјенчава и тако на сва звона оглашава своја брука— (*Женидбе мога стрица* 1972: 118). Невоље и несналажење у новом времену сликао је Бранко Ћопић и у збирци *Дани црвеног сљеза*. Ослобођење од непријатеља доноси и успостављање нове власти, а прилагођавање људи новонасталим условима као да је Сизифов посао. Већ поменутом Стевану Батићу, придружују се и ликови бабе Совије, којој треба обијаснити да после толико година које је провела славећи Бога и светитеље сада после рата нема ничег: „Изгубише се и мили бого, и рођени светитељи и блажена рајска хладовина, толико драга утруђеној сељачкој души— (*Магарац с чељадећим ногама* 1972: 349). Пожељно је истаћи да се заједница развијала у контексту историјских и друштвених промена, али и да је прихватајући неминовности покушавала да што дуже и што више сачува своју оригиналност.

Заједница чува сећање на далеку и блиску прошлост, о чему сведочи очување косовског предања: „Нијесам ја Вук Бранковић па да издам цара на Косову— (*Бунар без воде* 1972: 161), као и сећање на времена под турском влашћу исказана поменом бињеџија.

Занимљиво је запажање Бранка Ћопића да „појмови слобода и ослобођење нису били ни познати међу сељаштвом под Грмечом, нит их је ико икад и за шта потезао— (*Бунар без воде* 1972: 149). Овакав однос према слободи индивидуе и слободи колективитета говори да је крајишка заједница у дугом временском периоду била дубоко изолована и без утицаја на друштвене токове.

Приказана као затворена средина са својим законитостима, патријархална заједница Ћопићевог завичаја бива заплуснута глобалним историјским процесима. Иако је неодвојива од макроисторијских збивања, заједница успева да очува културолошку самобитност, да живи свој живот и да одолева времену истрајавајући у својој посебности.

³ У првој збирци *Јутра плавог сљеза* помиње се смрт Бранковог оца од шпанске грознице (в. *Трешња с краја рата* 1972), док је у другој збирци *Дани црвеног сљеза* смрт присутнија, јер су ликови у директном сусрету са њом, али и поред тешких искушења они одолевају и мире се са судбином (в. *Браћа* 1972).

Литература

- Адамовић 1981: D. Adamović, Moji vitezovi tužna lika, u: M. Idrizović (prir.), *Kritičari o Branku Ćopiću*, Sarajevo: Svjetlost, 237-242.
- Батаковић 2007: Д. Т. Батаковић (прир.), *Нова историја српског народа*, Београд: Наш дом.
- Буњац 1984: V. Bunjac, *Jeretički Branko Ćopić*, Beograd: Narodna knjiga.
- Данојлић 1981: М. Danojlić, Najbolji Ćopić, u: M. Idrizović (prir.), *Kritičari o Branku Ćopiću*, Sarajevo: Svjetlost, 138-152.
- Диздаревић 1983: Z. Dizdarević, *Pripovjetke*, Sarajevo: Svjetlost.
- Љуштановић-Пешикан 2013: Љ. Љуштановић-Пешикан, „Златна бајка о људима— *Башта сљезове боје и усмена књижевност*, Зборник радова Филозофског факултета. Филолошке науке. бр. 14 књ. 1. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, 39-56.
- Марковић 1966: С. Марковић, *Бранко Ћопић*, Београд: Рад.
- Новаковић 1981: В. Novaković, Na meĆuprostoru tragike i humora, u: M. Idrizović (prir.), *Kritičari o Branku Ćopiću*, Sarajevo: Svjetlost, 107-128.
- Поповић-Радовић 1975: М. Поповић-Радовић, Башта сљезове боје, књига сећања, у: *Башта сљезове боје*, Београд: Просвета, Нолит и др.
- Ћопић 1972: Б. Ћопић, *Башта сљезове боје*, Београд: Просвета.
- Ченгић 1987: Е. Ćengić, *Ćopićev humor i zbilja*, књ. 1, Zagreb: Globus.
- Ченгић 1987: Е. Ćengić, *Ćopićev humor i zbilja*, књ. 2, Zagreb: Globus.